

УГОРСЬКЕ СКЛАДЕНЕ МАЙБУТНЄ В АРЕАЛЬНОМУ АСПЕКТІ¹

Андраш Золтан

Abstract

The paper provides additional arguments in favor of the assumption cropped up in the scientific literature that the Hungarian periphrastic future with the auxiliary verb *fog* 'take' is of contact origin and was calqued of a similar construction in the Ukrainian and some other Slavic languages and dialects with verbs continuing Common Slavic **(j)eti* 'take'.

Keywords: periphrastic future, language contact, Hungarian language, Slavic languages.

Складене майбутнє *fog* 'брати, взяти' + інфінітив (напр., *menni fog* 'буде іти') у писемних пам'ятках угорської мови засвідчено з другої половини XIV ст. (Károly 1956: 59; Bárczi 1990: 63). Подібної конструкції в інших фіно-угорських мовах немає (Лыткин–Майтинская–Редєи 1974: 310), відповідно, вона виникла у період самостійної історії угорської мови колись після розпаду фіно-угорської спільноти і до вказаного часу її фіксації в писемних пам'ятках. В угорській лінгвістиці немає переконливого пояснення цієї конструкції (див. Hegedűs 2016); пояснення потребує перш за все першочергова семантика допоміжного дієслова *fog* ('брати, взяти'), що з типологічної точки зору є незвичним (Heine–Kuteva 2003: 553).

Цікаву паралель до угорського складеного майбутнього дає мова російських циган, у якій складене майбутнє утворюється за допомогою допоміжних дієслів: 1) *авэла* 'приходити' (< рос. *буду идти*) та 2) *лэла* 'брати, взяти' (< ст.-рос. *иму идти*), причому в протоциганській мові майбутнього часу теж не було, значить, використання допоміжного дієслова зі значенням 'брати, взяти' тут однозначно контактного походження (Кожанов 2016).

Думка про слов'янське походження угорського аналітичного майбутнього вперше була висловлена Х. Андерсеном. Розглядаючи східнослов'янський матеріал, він приходиться до висновку, що при ви-

¹ Див. нашу попередню публікацію на цю тему: Золтан 2018.

борі допоміжного дієслова майбутнього часу одні східнослов'янські говори надавали перевагу фазовим дієсловом з значенням 'розпочати' (*начати, почати, вьчати*), інші – дієслову з значенням 'взяти' (*ати*), який став допоміжним дієсловом майбутнього часу, маючи спочатку також фазове значення 'розпочати'. Оскільки угорці в кінці IX ст. оселилися в Паннонії на території, заселеній раніше слов'янами, напрошується припущення, що збіг між угорською та українською мовою у використанні дієслова із споконвічною семантикою 'брати, взяти' при утворенні майбутнього часу не може бути випадковим, а в угорській мові ця структура скоріш за все була скалькована зі славянської, і, оскільки Андерсен не залучає матеріал інших слов'янських мов, очевидно, зі східнослов'янської (Andersen 2006: 33–34).

Насправді впадає в око, що в сучасній українській мові форми синтетичного майбутнього часу (*іти́му, іти́меш, іти́ме, іти́мемо, іти́мете, іти́муть*) творяться за допомогою закінчень, які походять від дієслова з первинним прямим значенням 'взяти'. Цей майбутній час є синтетичним, звичайно, тільки із синхронної точки зору, його закінчення (виділені вище напівжирним курсивом) походять від форм теперішнього часу дієслова 'взяти': *йму, ймеш, йметь, ймемо, ймете, ймуть*. Саме ж дієслово *яти* без префікса чи зворотньої частки *-ся* в сучасній українській літературній мові не зустрічається (див. Грінченко 4: 545; СУМ 11: 659). Сучасні синтетичні форми вперше зафіксовані в церковнослов'янсько-українському словнику П. Беринди, де церковнослов'янське дієслово *стаѣжетса* 'посперечатися' пояснюється українськими синонімами *спира́тимет'са, діспѣтовáтима^m* 'буде сперечатися' (Беринда 1627: 124; пор. Німчук 1978: 295). Такому стану, однак, передувало багатомісячний розвиток, коли форми теперішнього часу дієслова *яти* вживалися у функції допоміжного часу, але вони ще не закріпилися у позиції після інфінітива і не злилися з ним; вони могли виступати і перед інфінітивом, див., напр., коли всі землане *имуть давати* дань оу татары (Смотрич, 1375 р., Розов 1928: 20), навіть не прямо перед інфінітивом, а на відстані кількох слів перед ним, пор. при моемъ животѣ и опослѣ моего животѣ [!] кто *иметь* тоє имѣнія [!] *держати* (Київ, 1398 р., ССУМ 1: 447).

Таким чином, у сусідній з угорською українській мові як допоміжне дієслово майбутнього часу вживалося також дієслово з початковим значенням 'взяти', причому доволі з давнього часу – їх перша

фіксація в такій функції в обох мовах відноситься до другої половини XIV ст. Тому гіпотеза Х. Андерсена про контактний характер угорського складеного майбутнього, попри скепсис деяких дослідників (Кожанов 2016: 258; Danylenko 2011: 154), заслуговує, на наш погляд, серйозної уваги, хоч вона потребує деяких пояснень та доповнень.

Так, північновеликоруські діалектні форми складеного майбутнього типу *иму дѣлать* 'буду робити', *имѣм косить* 'будемо косити', *иму робить* 'буду робити', *имѣт уважать*, *лѣн имѣм связывать*, *нему плакать* 'не буду плакати', за своїм походженням ідентичні з формами українського стандартного майбутнього часу типу *ітиму* 'буду йти' < *іті йму*, *ітімеш* 'будеш іти' < *іті ймеш* и т.д., у теперішньому часі зустрічаються у віддалених від української мовної території Вологодської, Костромської і Ярославської областях (Дурново 1924: 336; Горшкова–Хабургаев 1981: 321–322; пор. Stieber 1973: 63), але раніше вони вживалися на всьому східнослов'янському просторі. Пор., напр.: хто *иметь перестоупати* правіла си (Київ, XI ст., за списками XV–XVI ст.), не *правити иметь* (Смоленск, 1150 р., за списком XVI ст.), мнѣ не воставши смотреть что кто *иметь чинити* по моемъ животѣ (Волинь, 1288 р., за списком XV ст.), что *имоуть молвити* посьлове (Новгород, 1294 р.), аже *иметь* сыну моему которому *служити*, село будетъ за нимъ; не *иметь* ли *служити* дѣтемъ моимъ, село отоимуть (Москва, 1331 р.), А хто моихъ богарь *иметь служити* оу моее кнагини, а волости *имуть вѣдати*, дають кнагинѣ моей прибытька половину (Москва, 1353 р.), *иметь отѣиматися* (Москва, 1392 р.), хто *иметь* [...] ихъ *обидити* [...], того исказнимъ (Литва, 1396 р.), *иметь жити* (Можайск, 1443 р.), а коли *имѣть тагаться* ш земли или ш водѣ (Псков, XIV–XV ст.; всі приклади: Срезневский 3: 1670–1671); хто сю грамоту *иметь рушити*. судить ему бѣ в семь вѣцѣ и в будущемъ (Москва, 1353 р.), а хто г^{не} *име^т жити* наши^х богарь вѣ твоей вотчине, блюсти их ка^к и свои^х (Москва, 1401–1402 р., Борковский–Кузнецов 2006: 285–286); какъ *имешь продавать* и ты даи намъ ржи на полтиноу (Новгород, берестяна грамота № 364, кінець XIV ст., Зализняк 2004: 606).

Як ми бачимо, дієслово *яти* 'взяти' як допоміжне дієслово майбутнього часу зафіксовано упродовж XIII–XV ст. у грамотах всіх областей східнослов'янського простору. Варто підкреслити, що усі

приклади узяті Срезневським із грамот; у церковнослов'янських текстах дієслово *яти* 'взяти' в цій функції жодного разу не зафіксовано.

Х. Андерсен говорить про дієслово *яти* 'взяти' у функції допоміжного дієслова складеного майбутнього як про явище власне східнослов'янське. При такому трактуванні припущення про калькування цієї конструкції угорською мовою здається доволі хитким, так як з величезної кількості ранніх слов'янських запозичень в угорській мові в жодному разі не доведено, що воно могло бути запозичено тільки із східнослов'янської (Хелимский 1989: 197–198); калькування граматичної структури вказує на інтенсивні міжмовні контакти і очікувалося б з боку слов'янських говорів, звідки проникло найбільше запозичень, тобто з мови паннонських слов'ян.

Вплив цієї структури на основі її наявності лише у східнослов'янських мовах уявити, звісно, можна, але доволі ризиковано. При цьому вже Є. Кржижкова вказала на наявність цієї конструкції у середньовічній сербській та болгарській писемності – в значній кількості сербських грамот XIII–XIV ст. (див., напр.: 1222–1228 р.: *аще ли сего не иметь послушати* – MonSerb 14; 1273–1314 р.: *ако име хмѣти* *краль послати войскѣ* – MonSerb 69; інші приклади див. Rječnik JAZU 4: 630) і в одній болгарській царській грамоті XIV ст. (1382 р.: *кто ли сѧ иметь покѣсѣти их и забавити [...]* *да е проклатъ* (Ильинский 1911: 29; пор. Křížková 1960: 127). Континуанти прасл. **(j)ęti* в сербськохорватському ареалі засвідчені з XIII ст. також у значенні 'розпочати' (Křížková 1960: 127; пор. SlPrasl 6: 100), у цьому фазовому значенні (але не у функції допоміжного дієслова майбутнього часу) вони зустрічаються і в словенській, старочеській, старопольській мовах і в українських говорах (ЭССЯ 6: 71).

Якщо врахувати, що складений майбутній час типу **(j)ęti + инфінітив* раніше було розповсюджено не лише у східнослов'янському, але і в південнослов'янському просторі, то наявність цієї конструкції також у мові слов'ян Паннонії стає вірогідним. У слов'янській **(j)ęti* став допоміжним дієсловом майбутнього часу через стадію дієслова з фазовим значенням 'розпочати'; однак угорська мова перестрибнула цю стадію в результаті дослівного перекладу початкового конкретного значення слов'янського **(j)ęti* 'взяти' угорським дієсловом *fog* 'брати, взяти' при калькуванні цієї конструкції.

ЛІТЕРАТУРА

- Берында, П. 1627, Лєѣиконъ славенорѡсскїи и именъ тлѣкованїе. В^б Кїновїи [...] Лавры Печерскїа Кїевскїа. Пор. перевидання: Нїмчук, В.В. 1961, *Лексикон словенороскїи Памви Беринди*. Кїїв: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Борковский, В.И. – Кузнецов, П.С. 2006, *Историческая грамматика русского языка*. Москва: КомКнига, изд. 3-е.
- Горшкова, К.В. – Хабургаев, Г.А. 1981, *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Грінченко – Грінченко, Б.Д. (ред.), *Словарь української мови, т. 1–4*. Кїїв: Друкарня Акційного Товариства Н.Т. Корчак-Новицького, 1907–1909.
- Дурново, Н. 1924, *Очерк истории русского языка*. Москва–Ленинград: Государственное издательство.
- Зализняк, А.А. 2004, *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры, изд. 2-е.
- Золтан, А. 2018, Венгерское сложное будущее в славянском контексте. В: Запольская, Н. – Обижаева, М. (ред.), *Восьмые Римские Кирилло-Методиевские чтения: Материалы конференции*. Москва: Индрик, 65–70.
- Ильинский, Г.А. 1911, *Грамоты болгарских царей*. Москва: Синодальная типография. [= Древности: Труды Славянской комиссии императорского Московского Археологического общества 5.]
- Кожанов, К.А. 2016, Аналитическое будущее время в языке русских цыган как калька с восточнославянских языков. *Slověne = Словѣне* 5/1, 249–262.
- Лыткин, В.И. – Майтинская, К.Е. – Редей, К. (ред.) 1974, *Основы финно-угорского языкознания: Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков*. Москва: Наука.
- Нїмчук, В.В. (відпов. ред.) 1978, *Історія української мови: Морфологія*. Кїїв: Наукова думка.
- Розов, В. 1928, *Українські грамоти, т. 1: XIV в. і перша половина XV в.* Кїїв: Друкарня Української Академії Наук.
- Срезневский – Срезневский, И.И., *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, т. 1–3*. Санктъ-Петербургъ: Типографїя имп. Академії наукъ, 1893–1903.
- ССУМ – Гумецька, Л.Л. (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2*. Кїїв: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Білодїд, І.К. (відпов. ред.), *Словник української мови, т. 1–11*. Кїїв: Наукова думка, 1970–1980.
- Хелимский, Е.А. 1989. Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Материалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). В: Мильников, А.С. (ред.), *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Москва: Наука, 184–198.
- ЭССЯ – Трубачев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд, т. 1–*. Москва: Наука, 1974–.

- Andersen, H. 2006, Slavic periphrastic futures: Divergence and convergence. In: Eksell, K. – Vinther, T. (eds), *Change in verbal systems: Issues in explanation*. Bern: Peter Lang, 9–45.
- Bárczi, G. 1990, *A magyar igeragozás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi Értekezések 130].
- Danylenko, A. 2011, Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened. In: Nomachi, M. (ed.), *Grammaticalization in Slavic languages: From areal and typological perspectives*. Sapporo: Slavic Research Center, 147–177.
- Hegedűs, A. 2016, A fog segédigéről. *Magyar Nyelv* 112, 451–457.
- Heine, B. – Kuteva, T. 2003, On contact-induced grammaticalization. *Studies in Language* 27/3, 529–572.
- Károly, S. 1956, *Igenévrendszерünk a kódexirodalom első szakaszában*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi Értekezések 10].
- Křížková, H. 1960, *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN [= Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. č. 4: Philologica, sv. 2].
- MonSerb – Miklosich, Fr. (ed.) 1858, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Braumüller.
- Rječnik JAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1–23*. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1880–1976.
- SłPrasł – Sławski, F. (red.), *Słownik prasłowiański, 1–*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974–.
- Stieber, Z. 1973, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, cz. II, zes. 2: Fleksja werbalna*. Warszawa: PWN.